

Chahār Bāgh? «چهار» باغ؟

بررسی منشأ پیدایش نظریه چهار باغ به عنوان الگوی هنر باغسازی ایرانی

A Study of the Origin of the Chahār Bāgh Concept as a Model for Iranian Gardens

Abstract: One of the reasons man has created gardens is to rebuild heaven on earth. So far, a lot has been written about how Iranian gardens are meant to exemplify heaven and represent an attempt to realize the dream of life in paradise on earth. The idea of four heavenly streams has had a great influence on the structure and geometric design of Iranian gardens. This article adopts a critical approach toward the idea that the structure of gardens has been influenced by man's beliefs about heaven with an emphasis on the influence of heaven as a concept rather than a form. Iranians built gardens based on a geometric four-part design. The general idea is that this design was based on the pre-Islamic belief in a four-part world and remained intact in the Islamic era as a result of the Islamic belief in four heavenly streams mentioned in the Qur'an. This article does not intend to analyze or rule out the idea that the structure of Iranian gardens was influenced by heaven as a concept rather it argues against the influence of heaven as any exact form. The idea of a world divided into four parts is based either on legend or on the Torah which considers the Garden of Aden as man's first dwelling place. However, there is no written document to prove that Iranians believed in a four-part world in the pre-Islamic era. In fact, Zoroastrian religious teachings reveal completely different ideas.

Hypothesis: Since ancient Iranians did not believe in a four-part world, the idea that Iranian gardens were structured based on heaven as a form both before and after Islam is incorrect. The only source that refers to a four-part gar-

سید امیر منصوری،
استادیار دانشکده معماری،
پردیس هنرهای زیبا،
دانشگاه تهران
Seyed Amir Mansouri,
Ph.D in Landscape
Architecture, Assistant
Professor, University of
Tehran, Faculty of Fine
Arts
amansoor@ut.ac.ir

وحید حیدر نتاج، دکتری
معماری
Vahid Heidar Nattaj,
Ph.D in Architecture
V_nattaj@yahoo.com

چکیده: تلاش برای بازسازی زندگی پس از مرگ در بهشت بر روی زمین در باور بسیاری از فرهنگ‌ها از جمله ایران یکی از دلایل ایجاد فضاهایی مانند باغ شده است. در مورد این موضوع که باغ ایرانی تمثیلی از بهشت و کوششی در رسیدن به بهشت آرمانی در این دنیا است، نوشته‌های بسیاری وجود دارد که در این بین تأثیر چهار نهر بهشتی در فرم و هندسه باغ، به صورت برجسته‌تری نمایش داده شده است. مقاله حاضر با تأکید بر تأثیر معنایی بهشت در طرح‌اندازی باغ ایرانی، بر آن است تا به نقد تأثیر صوری بهشت بر هندسه باغ بپردازد. در مورد باغ‌های پیش از اسلام، اعتقاد ایرانیان به تقسیم دنیا به چهار قسمت و در مورد باغ‌های پس از اسلام نهرهای چهارگانه بهشت موعود در قرآن از دلایل ایجاد هندسه چهاربخشی در باغ به شمار می‌روند. هدف این نوشتار تحلیل یا نفی تأثیر معنایی بهشت و آرزوی ایرانیان در ساماندهی منظر به مثابه بهشت نیست بلکه تأثیر صوری آن را نفی می‌کند. آنچه درباره تقسیم جهان به چهار بخش وجود دارد یا برگرفته از افسانه‌ها و یا کتاب مقدس یهود (تورات) است که باغ عدن را منزلگاه نخستین انسان می‌داند، و سند مکتوبی بر این مدعا وجود ندارد که ایرانیان پیش از اسلام نیز جهان را تشکیل شده از چهار بخش می‌دانستند، بلکه آموزه‌های دینی زرتشت مبین نظریات دیگری در این باب است.

واژگان کلیدی: باغ ایرانی، بهشت، الگوی چهاربخشی، چهار باغ، چهار نهر بهشتی.

den or paradise is the Holy book of Torah which is used as a reference by almost all orientalists when they discuss four-part Iranian gardens.

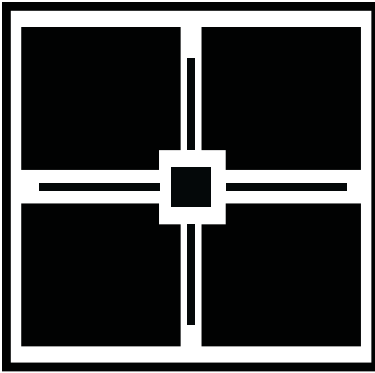
Keywords: Iranian gardens, the four-part model, Chahār Bāgh (Persian for four gardens), the four heavenly streams.

تصویر ۵: منظر چشمه عمارت
از باغ عباس آباد، بهشهر.
عکس: ایدا آل هاشمی.
۱۳۸۸.

تصویر ۲: در ایده آل‌ترین
حالت و در جزئیات باغ، آب
از یک جهت وارد و از سه
جهت دیگر خارج می‌شود.
باغ فیسن. کاشان. عکس:
وحید حیدرنتاج، ۱۳۸۷.

تصویر ۱: طرح‌واره چهاربخشی برگرفته از عقاید باستانی که به عنوان کهن‌الگوی باغ ایرانی معرفی شده است. مأخذ: مسعودی، ۱۳۸۸: ۲۵.

مقدمه

برای هر انسانی در فرهنگ‌های مختلف از جمله ایران، اعتقاد به زندگی در بهشت آرمانی به عنوان بهترین جای متصور وجود دارد؛ از این رو می‌بینیم یکی از دلایل ایجاد باغ ایرانی سعی در فراهم کردن بهشتی نیکو برای زندگی این جهانی معرفی شده است. در مورد هندسه ویژه باغ ایرانی نیز، نظریات مختلفی ارائه شده که یکی از آنها در باب تأثیر اعتقاد ایرانیان باستان درباره شکل زمین و تقسیم آن توسط چهار نهر در افسانه‌های کهن در شکل‌گیری باغ‌های پیش از اسلام و کهن‌الگوی باغ ایرانی و همچنین نهرهای چهارگانه بهشتی موصوف در قرآن کریم است.

از طرفی، قول مشهور مبنی بر چهار باغ بودن باغ ایرانی در میان بسیاری از مستشرقین و نیز متخصصین داخلی وجود دارد، مشهورترین تعریف در ارتباط با چهارباغ آن را "یک باغ مستطیل شکل تقسیم‌شده به چهار قسمت به وسیله مسیرها یا آبراه‌ها" (Stronach: Encyclopedia Iranica) می‌داند. «دانشدوست» باغ ایرانی را ترکیبی از خطوط و محورهای اصلی می‌داند که فضای باغ را به چهاربخش تقسیم می‌کند (Pope, 1997).^۱ برخی از محققین، باغ را تمثیلی از بهشت و باغ ایرانی را محصول تلاش انسان برای بازسازی بهشت آرمانی بر روی زمین دانسته‌اند. مهم‌ترین تأثیر صوری در این زمینه، پیدایش نظریه الگوی چهارباغ برگرفته از چهار نهر بهشتی به عنوان فصل مشترکی با فرضیه‌های مطرح در الگوی چهارباغ است. از نگاه این نویسندگان، باغ در تفکرات ایرانی تمثیل قطعه‌ای از بهشت با بهره‌گیری از اسطوره‌های کهن دینی و ادیان آسمانی است. از این رو، ایجاد مکان و فضای بهشت گونه در باغ‌سازی، نخستین انگیزه ایرانیان در طراحی پردیس‌ها محسوب می‌شود. "در بهشت کوثر هست و درختان و گل‌ها و جویبارها و در باغ نیز آب روان خوش و گل‌های زیبا و درخت‌هایی که می‌توان در سایه آنها آرامید، و این همه محصور در دیواری است که مانع ورود جهنمیان به آن شود" (پیرنیا، ۱۳۷۳: ۵). اما در این میان، مقاله در پی نقد و بررسی برداشت از چهار نهر بهشتی در احداث باغ است که تنها مصداق آن، نقوش چهاربخشی است که برداشت از چهار رود یا تقسیم دنیا به چهار بخش را به نمایش می‌گذارد.

هیچ‌گونه سند باستانی مبنی بر چهاربخشی بودن باغ ایرانی وجود ندارد، اما قدیمی‌ترین اثر کشف‌شده که ریشه بسیاری از نظریه‌پردازی‌ها در باب هندسه باغ ایرانی و الگوی چهاربخشی بوده، کاسه سفالی یافته شده در سامرا است. بر روی این کاسه سفالی که تصور می‌رود مربوط به ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد باشد، جوی‌های متقاطع‌تریسیم شده که چهار قطعه باغ را نشان می‌دهد و در هر قطعه یک درخت و یک پرند است. «سکویل وست» معتقد است؛ "این طرح همان طرح رسمی و عمومی است که ایرانیان از زمان کورش تا به امروز به کار برده‌اند ... و در حقیقت تمام باغ‌های ایران بر اساس این تقسیم هندسی طرح‌ریزی شده‌اند تا جایی که این کار به صورت یک کیفیت عرفانی درمی‌آید که از افکار بسیار قدیمی آسیا در تصور عالم وجود و تقسیم آن به چهار منطقه است که معمولاً چهار رودخانه بزرگ آنها را از هم جدا می‌کند" (سکویل وست، ۱۳۳۶: ۴۰۳). از دوران ماقبل تاریخ، در هنر سفال‌گری ایران، تصویری به قدمت خود دنیا ظاهر شده است: "تصویری که فضا را به چهار قسمت می‌کند و مرکز آن نقطه محور یک صلیب است" (شایگان، ۱۳۷۷: ۷۷). لذا هندسه باغ ایرانی تمثیلی از توجه و اعتقاد انسان به چهار جهت اصلی و چهار رود بهشتی دانسته شد (تصویر ۱).

از آنجا که تقسیم جهان به چهاربخش، اساساً از اعتقادات ایرانیان باستان نبوده، لذا اندیشه تأثیر صوری بهشت بر شکل باغ ایرانی، قبل از اسلام و بعد از اسلام، صحیح نیست. تنها منبعی که اشاره به چهارقسمت بودن باغ یا بهشت دارد، کتاب تورات است که سند اغلب مستشرقین در چهاربخشی بودن باغ ایرانی قرار گرفته است.

ایده چهار نهر در شکل‌گیری باغ‌های پیش از اسلام

از آغاز، ایرانیان باغ را یک تجلی زمینی از یک حقیقت معنوی می‌دیدند، "ظل و انعکاس عالم مینویی در این گیتی؛ به همین جهت طرح باغ و صورت هنری آن ارتباط با علوم جهان‌شناسی و حکمت داشت و تجربه باغ محدود به عالم محسوس نبود بلکه تا حدی حقیقت عالم بالا و تجربه مستقیم آن را برای آنان که بصیرت و استعداد معنوی داشتند امکان‌پذیر می‌ساخت و به همین جهت در واقع نوعی هنر مقدس بود" (نصر، ۱۳۵۹: ۲۰۲). تصور بهشت موعود، تصویری از زیباترین و دل‌پذیرترین باغ‌ها است که ایرانیان نام بهشت را بر باغ‌های مختلف نیز اطلاق می‌کردند. "شعرا از مقایسه باغ‌های زمینی و بهشت آسمانی لذت می‌برند و عالی‌ترین نوع باغ را باغ ارم می‌دانند ... این باغ توسط شداد پادشاه مشرکان در یمن ساخته شده، غرض او از این کار این بود که باغی زیباتر از بهشت موعود ایجاد کند ولی به محض اینکه احداث باغ پایان یافت فرمانفرمای نامدار بدرود زندگی گفت" (ویلبر، ۱۳۴۸: ۵۲).

به نظر می‌رسد مطرح شدن الگوی چهارباغ به عنوان کهن‌الگوی باغ‌سازی ایرانی نتیجه اصالت بخشیدن به این سند در ارتباط با تاریخ هنر باغ‌سازی ایرانی بوده است. «میرفندرسکی» با اشاره به ریشه‌های تاریخی مفهوم این واژه، اعتقاد دارد: "دو محور اصلی عمود بر هم، باغ را به چهار قسمت اصلی تقسیم می‌کند. تقسیم بر چهار شدن دارای بار تاریخی طولی است و شکل بارز خود را در اشاره - آب از باغ عدن خارج می‌شود و به سمت چهار گوشه جهان جاری می‌گردد. - از روز ازل نشان می‌دهد" (میرفندرسکی، ۱۳۸۴: ۱۰). در پی کاربرد واژه چهارباغ و ریشه‌یابی مفهوم آن، عدد چهار نقشی اساسی ایفا کرده است؛ لذا شاهد تناظر بین الگوی چهارباغ و باورهایی هستیم که در مورد عدد چهار وجود دارد از قبیل توجه به عنصر طبیعی آب و تقسیم آن به چهار رود. "آناهیتا الهه آب در اعتقادات ایرانیان همواره حضور داشته است و آب حیات‌بخش که در مظهر خود به چهار قسمت تقسیم می‌شود بهشتی در دل بیابان می‌آفریند" (بمانیان، ۱۳۸۷: ۱۰۵). تصور بر این است که "از مرکز زمین یعنی از پای درخت زندگانی چهار جوی می‌جوشد که به سوی چهار جهت اصلی روان است و بدین‌سان صلیب افقی را بر صفحه عالم نقش می‌نماید" (گنون، ۱۳۷۴: ۱۰۰)؛ (تصویر ۲).

تمامی تفکرات مشابه در شکل چهاربخشی بهشت یا عدن برگرفته از متن تورات می‌باشد؛ چراکه تورات در توصیف عدن می‌گوید: "خداوند باغی در عدن به طرف مشرق غرس نمود و آن آدم را که سرشته بود در آنجا گذاشت؛ و خداوند هر درخت خوشنما و خوش‌خوراک را از زمین رویانید و درخت حیات را در وسط باغ و درخت نیک و بد را؛ و نهری از عدن بیرون آمد تا باغ را سیراب کند و از آنجا منقسم گشته، چهار شعبه شد" (کتاب پیدایش، بند ۲: ۱۰-۸) و در ادامه نام رودها را به ترتیب فیضون، جیحون، حدقل و فرات معرفی می‌کند.

این در صورتی است که آموزه‌های دینی زرتشت در اوستا حاکی از وجود یک دریای عظیم در مرکز زمین و تقسیم آن به هفت قسمت است نه چهار قسمت، در آبان یشت؛ کرده یکم اوستا آمده است: "بدان هنگام که آردویسور آناهیتا - آن دارنده هزار دریاچه و هزار رود، هریک به درازای چهل روز راه مردی چابک سوار - به سوی دریای فراخ‌کرت روان شود، سراسر کرانه‌های آن دریا به جوش درافتد و میانه آن برآید؛ از این آبی که از آن من است، به هریک از هفت کشور، رودی روان شود" (آبان یشت، کرده یکم، بند ۴ و ۵)؛ و در تیر یشت؛ کرده پنجم می‌خوانیم: "تشت، ستاره رایومند فرمند را می‌ستاییم که بر پریان چیره شود؛ که پریان را - بدان هنگام که نزدیک دریای نیرومند ژرف خوش دیدگاه فراخ‌کرت که آیش زمین پهناوری را فرا گرفته است، به پیکر ستارگان دنباله‌دار در میان زمین و آسمان پرت شوند - در هم شکنند ... آنگاه ستویس - به پاداش بخشی در رسد - این آب را به هفت کشور رساند. پس آنگاه تشت زریا و آشتی بخش به سوی کشورها روی آورد تا آنها را از سالی خوش بهرمند کند. این چنین سرزمین‌های ایرانی از سالی خوش برخوردار شوند" (تیر یشت، کرده پنجم، بند ۸ و ۹).

در بندش - قدیمی‌ترین متن به‌جا مانده پهلوی - در چگونگی زمین‌ها آمده است: "گوید در دین که زمین سی و سه نوع است ... هنگامی که تیشتر آن باران را ساخت که دریاها از او پدید آمدند، زمین را همه جای نم بگرفت، به هفت پاره بگسست، دارای زیر و زبر و بلندی و نشیب بشد. به اندازه نیمه‌ای در میان و شش پاره دیگر پیرامون آن قرار گرفت، آن شش پاره به اندازه خونیرس است، او آنها را کشور نام نهاد" (بهار، ۱۳۶۹: ۷۵). بنابراین می‌توان تصور کرد، چهار رود و تقسیم جهان و به دنبال آن باغ به چهار بخش در دوران پیش از اسلام برگرفته از آموزه‌های دینی تورات است نه ادیان ایرانی. با توجه به اینکه عالی‌ترین فضا بهشت بوده و آرمان هر کسی دست‌یابی به این فضا می‌باشد؛ از این‌رو باغ به مثابه بهشت تلقی شده است.

ایده چهار نهر بهشتی در باغ‌های پس از اسلام

تصور مکانی با زیبایی‌وصف‌ناپذیر که در آن آب و غذا به وفور یافت می‌شود و انسانی که بی‌هیچ غم و غصه با طبیعت روزگار می‌گذراند، در تفکر اسلامی نیز وجود دارد. قرآن کریم بیش از صد بار این مکان بهشتی را توصیف می‌کند. "برخی بر این اعتقادند که جزئیات یاد شده در قرآن، الگوی باغ‌سازی و باغ‌نگاری روی قالی‌ها هستند که بهشتی را بر خاک می‌سازند و برای مؤمنان تصویری عینی از بهشت برین بر خاک تیره نمایش

برخی از نظرات، ضمن اعتقاد به الگوی شکل چهاربخشی در باغ ایرانی، آن را ناشی از اعتقاد ایرانیان در مورد شکل زمین (جایگاه نخستین انسان‌ها) یا چهار نهر بهشتی نیز می‌دانند که با توجه به عدم چهاربخشی دانستن زمین از سوی ایرانیان، می‌توان اندیشه تأثیر صوری بهشت را بر شکل باغ ایرانی مورد تردید قرار داد.

Some analysts believe the four-part model of Iranian gardens is based on the Iranian belief about the shape of the earth (as the dwelling place of the first humans) or the four heavenly streams. Since Iranians didn't believe in a four-part world the idea of heaven as a form influencing the shape of Iranian gardens comes under question.

می‌دهند و بشارت جهان دیگرند" (آدریان فون روکوئر، ۱۳۸۱: ۹۷). قرآن مجید، بهشت را از آن ایمان‌آوردگان و کسانی می‌داند که بر پیمان‌الست پایدار باقی بمانند. این بشارت به گونه‌های مختلف و بارها در قرآن بیان و بر آن تأکید شده است: "آنها که ایمان آوردند و عمل صالح انجام دادند و در برابر خدا خاضع بودند، آنها یاران بهشت‌اند و جاودانه در آن خواهند ماند" (هود، آیه ۲۳)؛ "هر کس عمل صالحی انجام دهد، خواه مرد و خواه زن، در حالی که مؤمن باشد وارد بهشت می‌شود و روزی بی‌حساب به او داده خواهد شد" (غافر، آیه ۴۰).

"در دوره‌های بعد از اسلام هدف اصلی طراحی باغی بود که آنها را به شرح بهشت نزدیک‌تر کند و یک باغ خوب همیشه با بهشت سنجیده می‌شد" (Daneshdoust, 1993: 44, 46). در این قبیل نقطه نظرات عناصر یا کیفیت فضایی باغ ایرانی، یک به یک با آیات قرآنی مقایسه شده و در نهایت به این نتیجه ختم می‌گردد که باغ ایرانی تمثیلی از بهشت موعود است.

از این دست توصیفات بسیار است؛ "می‌دانیم که در باغ ایرانی آب را به درون زمین می‌بردند و سپس از مکان‌های خاصی به بیرون جاری می‌کردند. شاید جاری شدن آب از جای جای باغ و حرکت آن در چهار جهت و چهار جوی، تمثیلی از چهار نهر بهشتی

تصویر ۳ : در بسیاری از باغ‌ها، اساساً طرح چهاربخشی وجود نداشته و باغ به صورت تراس‌بندی در زمین شیبدار واقع است. مأخذ : مجموعه باغ‌های بهشهر؛ عکس هوایی سال ۱۳۳۵، سازمان نقشه‌برداری کشور.

(آب، شیر، شراب و غسل) باشد. گرچه در بسیاری از باغ‌های ایرانی آب از یک جهت می‌آید و ضمن ریختن در یک حوض مقسم در سه جهت دیگر جاری می‌شود اما گردش آب را در چهار جهت تداعی می‌کند.^۱ عناصر چهارگانه در این دیدگاه تبدیل به چهار رود بهشتی شده است؛ در این نگاه چهار جهت و چهار رود بهشتی طرح بسیاری از باغ‌ها را در زمین‌های مسطح تحت تأثیر قرار داده است؛ همان چیزی که اخیراً به عنوان کهن‌الگو باغ ایرانی (مسعودی، ۱۳۸۸)^۲ معرفی شده است (تصویر ۳).

شایع‌ترین تفکر در این باب، برداشت صوری از نهرهای چهارگانه بهشتی است که تأثیر آن به صورت دو محور عمود بر هم در باغ ایرانی ظاهر شده است: "آنچه مسلم است کاربرد وسیع ترکیب هندسه چهارباغ و آبراه‌های اصلی و تقاطع باغ‌های ایرانی در دوره پس از اسلام را می‌توان نتیجه ابعاد تمثیلی بهشت در قرآن (چهار نهر بهشتی) و دیدگاه کهن انسان به زمین به عنوان تمثیلی از کل طبیعت دانست" (دبیا، ۱۳۷۴: ۲۸)؛ در قرآن همواره از چهار نهر بهشتی سخن می‌رود. "باغ‌های کلاسیک فارسی همیشه از این قاعده پیروی می‌کنند. آبراه‌ها در آنها به شیوه‌ای تعبیه شده‌اند که دور و بر آن را مکان‌هایی پر از درخت و گل گرفته‌اند. در محل تقاطع آبراه‌ها و نهرها، حوض یا خانه باغ‌هایی وجود دارند" (آدریان فون روکوئر، ۱۳۸۱: ۹۷)؛ "نهرهایی که در این باغ‌ها جاری هستند به سان چهار رودی هستند که جایگاه نیکان در بهشت را نوبت به نوبت با شراب، عسل، آب و شیر آبیاری می‌کنند" (پورتر، ۱۳۸۴: ۲۳).

در قرآن آنجا که بحث از انهار بهشتی است صحبتی از فرم نهرهای چهارگانه نشده است، تفسیر نمونه در باب آیه ۱۵ سوره محمد؛ (توصیف بهشتی که به پرهیزگاران وعده داده شده چنین است که در آن نهرهایی از آب صاف و خالص است که بدبو نشده و نهرهایی از شیر که طعم آن دگرگون نگشته و نهرهایی از شراب (طهور) که مایه لذت نوشندگان است و نهرهایی از عسل مصفی)^۳ در مورد انهار بهشتی می‌نویسد: "از آیات قرآن مجید به خوبی استفاده میشود که در بهشت نهرها و چشمه‌های گوناگونی است که هر کدام دارای فایده و لذتی است که چهار نمونه آن در آیه فوق آمده و نمونه‌های دیگری نیز در سوره دهر است. تعبیر به انهار در مورد این چهار نوع نشان میدهد که از هر کدام آنها یک نهر نیست بلکه نهرها است" (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه) در این تفسیر به روشنی مشخص است که ۱. صحبت از وجود چهار نهر نیست بلکه نهرهای چهارگانه است؛ ۲. هیچ‌گونه فرمی از نهرها همانند آن چیزی که در تورات اشاره شد ارائه نمی‌شود و ۳. این نهرهای چهارگانه تنها بخشی از انهار بهشتی را در برمی‌گیرد و نهرها و چشمه‌های دیگری نیز در بهشت جاری است که در سوره‌های دیگر قرآن آمده است.

جمع‌بندی

- ایده پرداختن به زمین و شکل باغ به تقلید بهشت در باغ‌های پیش از اسلام بیشتر از توصیفات کتب مقدس ادیان غیر ایرانی مانند تورات اخذ شده است که در آن از عدن به عنوان جایگاه نخستین انسان یاد می‌کند و به وضوح از وجود چهار نهر منقسم به چهار بخش در آن باغ یاد می‌کند؛ چرا که در آموزه‌های اوستا از دریاچه فراخکرد در مرکز زمین و جاری شدن نهرهای هفت‌گانه از آن به هفت کشور یاد می‌کند نه نهرهای چهارگانه.

- بیشترین استنادات در مورد شباهت باغ ایرانی به بهشت، مربوط به چهار نهر بهشتی است که با توجه به ترجمه و تفسیر آیه مربوطه صحبت از انهار چهارگانه بهشتی به عنوان نمونه‌هایی از نهرهای بهشت است نه صرفاً چهار نهر و نیز می‌بینیم که در قرآن بر خلاف تورات صحبتی از فرم این انهار نشده است.

- به واسطه اینکه توصیف بهشت در قرآن به صورت بیان فرم نبوده لذا ایجاد نسبت بین فرم باغ ایرانی و فرم بهشت از منظر علمی برخوردار نیست؛ اما نمی‌توان تأثیر معنایی بهشت را در باغ‌سازی نادیده گرفت، اصولاً انسان‌ها به دنبال فضایی هستند که همان آرامش و آسایش بهترین مکان‌ها یعنی بهشت را داشته باشد؛ لذا دور از ذهن نیست که ایرانیان نیز فضاهای بسیار زیبا و فرخ‌بخش باغ‌ها را به بهشت نسبت داده‌اند

(تصویر ۴) ■

تصویر ۴: تأثیر معنوی بهشت را در باغ به صورت حضور عناصر ارزشمند طبیعی مانند آب می‌توان درک کرد. باغ فین، کاشان. عکس: وحید حیدرنتاج، ۱۳۸۷.

